

7. *Неволин К.А.* История российских гражданских законов. Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейных. – М., 2005.
8. *Нечаева А.Н.* Охрана детей-сирот в России (История и современность). – М., 1994.
9. *Походзіло Ю.М.* Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в ХІХ – на початку ХХ століття: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2008.
10. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / Ю.С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.); К.А. Вислобоков (упоряд). – К., 1997.
11. Права, по которым судится малоросійській народъ. 1743 / Под ред. проф. А.О. Кистяковского. – К., 1879.
12. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост.: К.А. Вислобоков и др. – К., 1992.
13. *Яковлів А.І.* Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. – Мюнхен, 1949.

Надійшла до редакції 22.02.2012

І.А. Сердюк

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

НОРМА ПРАВА, ПРАВОВА НОРМА І ЮРИДИЧНА НОРМА: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Розкрито зміст та визначено співвідношення понять «норма права», «правова норма» та «юридична норма».

Ключові слова: норма права, правова норма, юридична норма.

Раскрывается содержание и определяется соотношение понятий «норма права», «правовая норма» и «юридическая норма».

Ключевые слова: норма права, правовая норма, юридическая норма.

The essence is revealed and correlation of the following notions «norm of law», «law norm» and «legal norm» is determined.

Keywords: norm of law, law norm, legal norm.

Постановка проблеми. Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки є уточнення її категоріального апарату. Однією з його складових є понятійний ряд, представлений такими категоріями, як «норма права», «правова норма» та «юридична норма».

Метою цієї статті є з'ясування співвідношення понять «норма права», «правова норма» та «юридична норма».

Досягнення поставленої дослідницької мети зумовило необхідність використання логіко-семантичного та порівняльного методів пізнання.

У контексті теми нашого дослідження вельми важливо у методологічному плані визначитися із підходом до праворозуміння, який не

може обмежуватися рамками нормативістського чи позитивістського, адже в такому разі втрачається сенс фактично задекларованого нами у назві цієї статті наукового завдання, відповідь на яке, з огляду на вказані вище підходи, видається очевидною. Тому ми будемо керуватися плюралізмом у підході до праворозуміння, що дозволяє виокремити категорії «право» і «неправо», «правова норма» і «неправова норма».

Виклад основного матеріалу. Огляд наукової і навчальної юридичної літератури свідчить про вживання науковцями різних термінів, які є лексичним позначенням поняття, що відбиває особливий різновид соціальних норм, органічно та необхідно пов'язаний із державою.

Зауважимо, що в науковій і навчальній юридичній літературі як словесний символ вищезгаданого поняття вживаються такі терміни: 1) «норма права»; 2) «правова норма»; 3) «юридична норма».

Усі вищеназвані терміни являють собою словосполучення, причому їх необхідною складовою є слово «норма», яке до того ж вирізняється своєю однозначністю. Традиційно під терміном «норма» у правознавстві розуміють правило поведінки, хоча небезпідставним і методологічно коректним в аспекті структури норми права є твердження про те, що «правило» – це вужча категорія, оскільки воно міститься лише у диспозиції правової норми [9, с. 324]. Крім того, не зайвим буде нагадати і про те, що термін «спеціалізовані норми права» також є досить умовним, адже такі приписи нестандартного (нетипового) характеру (за винятком норм-принципів) не здійснюють регулятивної функції, оскільки не є правилами поведінки.

У юридичному терміні «норма права» слово «права» вжито у родовому відмінку, що вказує на приналежність елементарної частинки (в даному випадку – норми) більш широкому за обсягом утворенню, яким є позитивне (або об'єктивне) право. У зв'язку з цим видається більш вдалим і методологічно коректним уживання термінів «норма позитивного права» чи «норма об'єктивного права», хоча останні не знайшли свого поширення в навчальній і науковій юридичній літературі.

На підтвердження цієї тези слід навести висловлювання російського правника Л.А. Морозової, яка, підкреслюючи значення поняття, що розглядається нами, зауважила: «Норма права – найважливіша частина соціальних норм. Вона частка права, його найважливіший елемент, основоположне поняття правової системи, оскільки всі юридичні поняття, конструкції, вся правотворчість, процеси реалізації та формування права безпосередньо пов'язані з поняттям норми права» [4, с. 203].

Слова «правова» та «юридична», що є складовими досліджуваних нами термінів, зазвичай вживаються як синоніми, що не зовсім коректно з точки зору їх етимології, а також смислового навантаження.

Так, зокрема, поняття «правовий» походить від латинського слова «*iure*», що означає «справедливий». І за змістом, і за етимологією

коренем слова «справедливість» (лат. «*justitia*») є слово «право» (лат. «*jus*»). Тобто категорія «справедливість» сама по собі вміщує правове начало. Справедливість – це самовираз і самооцінка права і водночас правова оцінка усього позаправового [6, с. 41]. З огляду на вищевикладене термін «правова норма» буквально має перекладатися як «справедливе правило поведінки».

Поняття «юридичний» походить від лат. слова «*juridicus*», що означає судовий, а не правовий. З огляду на цей факт смислове навантаження словосполучення «юридична норма» зводиться до судового правила поведінки (або правила поведінки, створеного судом).

Таким чином, видається цілком очевидним висновок про те, що як досліджувані нами терміни «юридична норма» і «правова норма», так і однойменні поняття не можуть бути повною мірою визнані як тотожні ні за своїм змістом, ні за обсягом.

З'ясувавши питання етимології та співвідношення юридичних термінів, які складають предмет нашого дослідження, перейдемо до розкриття змісту однойменних понять. Передусім слід зазначити, що науковці дають практично аналогічну інтерпретацію цих категорій, свідченням чого є аналіз навчальної та наукової літератури.

Так, зокрема, М.І. Байтін під нормою права розуміє загальнообов'язковий, формально визначений припис, що походить від держави та нею охороняється, виражений у вигляді правила поведінки або відправного встановлення та є державним регулятором суспільних відносин [9, с. 360].

О.Ф. Скакун у такий спосіб розкриває зміст досліджуваного нами поняття: «норма права (англ. *norm of law, legal norm*) – це загальнообов'язкове правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), що сформувалося у суспільстві відповідно до визнаної в ньому міри свободи, сформульоване (санкціоноване) і забезпечене державою як юридично значущий засіб регулювання суспільних відносин» [8, с. 442].

С.П. Погребняк формулює таке визначення поняття, що розглядається нами: «норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою [2, с. 228].

Л.А. Морозова унікає формулювання визначення поняття норма права, однак зауважує, що для характеристики норми права та визначення його поняття важливо вказати, що це: 1) правило поведінки; 2) воно походить від держави; 3) закріплене у визначеній формі; 4) загальнообов'язкове; 5) регулює суспільні відносини; 6) виконання норми права забезпечено державними засобами [4, с. 205].

С.В. Бобровник визначає норму права як загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держа-

ви на суспільство шляхом надання суб'єктам певних прав та покладення обов'язків, охороняється та гарантується державою можливістю примусового впливу [11, с. 367-368].

Не розмежовуючи поняття «правова норма» і «норма права», автор, однак, зазначає, що правовими вважаються норми, які:

1. Склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам.

2. Виходять безпосередньо від суспільства (народу), відображають волю громади та є результатом референдуму.

3. Прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу.

4. Вміщені у договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права [11, с. 368].

Аналіз наведених властивостей правових норм свідчить про те, що вони не повною мірою узгоджуються із ознаками поняття «норма права», синтезованими у сформульованій автором дефініції. Більше того, наведені властивості правових норм подекуди суперечать одна одній. Так, зокрема, видається незрозумілим, як норми, що склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам, можуть бути вміщені у договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права. Або ж як норми, прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу, можуть бути вміщені у договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права.

Правова норма, на думку П.М. Рабіновича, являє собою формально-обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю [7, с. 123].

А.В. Міцкевич правову норму визначає у такий спосіб: «це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, виражене публічно у формально визначених приписах, як правило, в письмовій формі і охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування передбачених законом заходів примусу за правопорушення» [6, с. 217].

На думку СС Алексєєва, юридична норма може бути визначена як загальнообов'язкове (загальне) правило поведінки, що походить від держави та нею охороняється, надає учасникам суспільних відносин даного виду юридичні права та покладає на них юридичні обов'язки [1, с. 31-32].

В.К. Бабаєв юридичну норму (норму права) розуміє як загальнообов'язкове веління, що виражене у вигляді державно-владного припису та регулює суспільні відносини [10, с. 369].

Аналіз наведених інтерпретацій загальнотеоретичних категорій «норма права», «правова норма» та «юридична норма» дозволяє нам виказати деякі зауваження та застереження.

По-перше, не можна погодитись із тезою науковців про те, що норми права походять від держави чи то встановлюються або санкціонуються державою, адже джерелом об'єктивного права (силою, що творить норми об'єктивного права) є не лише держава в особі її правотворчих органів, але й інститути громадянського суспільства.

По-друге, викликає заперечення теза М.І. Байтіна про те, що норма права являє собою «...формально визначений припис, виражений у вигляді правила поведінки...». Враховуючи діалектичний взаємозв'язок категорій «зміст» і «форма» та екстраполюючи його на предмет нашого дослідження, а також поділяючи думку тих науковців, які вважають первинним елементом системи законодавства не нормативно-правовий акт, а нормативно-правовий припис, можна дійти висновку про те, що норма права є правилом поведінки (зміст явища), об'єктивованим (вираженим зовні) у вигляді нормативно-правового припису (форма його прояву). На підтвердження цього умовиводу доречно навести деякі висловлювання Д.А. Керимова, що мають методологічне значення. Апелюючи до думки тих науковців, які вказують, що правова норма – це «не форма права, а саме право», автор, зокрема, зауважив: «Між тим заради точності слід було би вказати, що не правова норма в її структурній організації, а конкретне правило поведінки, в ній зафіксоване, є змістом даної норми, рівно як і не правова норма взагалі, а лише її структурна організація є внутрішньою формою правової норми» [3, с. 177-178]. Що ж до способу об'єктивації норми права у зовнішньому світі, то, на думку Д.А. Керимова, «зовнішня форма правової норми – це вираження назовні внутрішньо організованого її змісту. Зазвичай у літературі цю форму називають формою вираження права, нормативним актом або джерелом права у так званому формальному смислі (закон, указ, постанова і т.ін.) [3, с. 183].

По-третє, з огляду на функціональне призначення класичних норм права, що полягає у регулюванні та охороні суспільних відносин, не можна повною мірою погодитись із думкою С.П. Погребняка про те, що норма права закріплює правило (стандарт) лише правомірної поведінки, адже в такий спосіб автор аналізованої дефініції штучно звужує обсяг категорії «норма права», залишаючи поза увагою правоохоронні норми.

По-четверте, вживане науковцями в аналізованих дефініціях словосполучення «загальнообов'язкове правило поведінки» фактично вказує на використання у правовому регулюванні лише таких способів і корес-

понуваючих їм різновидів норм права за характером правових приписів, як зобов'язання (зобов'язуючі норми) та заборони (забороняючі норми), що не відповідає реальній дійсності, адже правовій активності учасників правовідносин значною мірою сприяють саме дозволи (уповноважуючі норми), відмова від добровільної реалізації яких до того ж не породжує негативних для суб'єктів права юридичних наслідків.

Зважаючи на конституційний принцип, закріплений у ч. 1 ст. 24 Конституції України, за яким громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, вбачається методологічно коректнішим при формулюванні визначення поняття «норма права» використати словосполучення «правило поведінки загального характеру» на противагу словосполученню «загальнообов'язкове правило поведінки».

По-п'яте, не можна погодитись із запропонованим А.В. Міцкевичем визначенням поняття «правова норма» як у частині можливої зовнішньої форми викладення правових норм, так і в частині контролю за формами їх реалізації, яких, з огляду на аналізовану дефініцію, виявилося лише дві. На нашу думку, авторові при розкритті змісту досліджуваного поняття необхідно було би зважити на обов'язкову письмову форму викладення правових норм, а також на такі можливі форми їх реалізації, як використання, виконання, дотримання та застосування.

Отже, аналіз навчальної та наукової літератури з предмету дослідження свідчить про те, що вчені дають практично аналогічну інтерпретацію категорій «норма права», «правова норма» та «юридична норма», не враховуючи при цьому ні їхнє походження, ні контекст, в якому вживаються однойменні терміни.

В аспекті свого змісту всі ці поняття характеризуються такими спільними суттєвими ознаками:

- 1) являють собою різновид соціальних норм;
 - 2) є загальнообов'язковими правилами поведінки;
 - 3) мають формально визначений характер;
 - 4) походять від держави в особі її органів або від громадянського суспільства чи окремих його інститутів;
 - 5) є результатом правотворчої діяльності уповноважених на це законодавством суб'єктів права;
- б) гарантовані державою.

Врахування етимології термінів, що складають предмет нашого дослідження, свідчить про те, що вони різняться за своїм обсягом. Найбільш широкою серед них є категорія «норма права», адже вона охоплює собою як ті правила поведінки, що є справедливими (правові норми), так і ті, що не мають такої властивості; як ті, що створені судовими органами (юридичні норми), так і ті, що є результатом правотворчої діяльності інших суб'єктів.

Що ж до співвідношення категорій «правова норма» і «юридична

норма», то відповідь на це питання перебуває у прямій залежності від особливостей національної правової системи, зумовлених правовим статусом судових органів у частині правотворчих повноважень. На нашу думку, поняття «правова норма» є ширшим за своїм обсягом, адже для національної правової системи України характерним є те, що в процесі правотворчості Верховному Суду України та Конституційному Суду України відводиться субсидіарна роль, причому питома вага прийнятих ними правил поведінки у системі національного права є незначною.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного можна запропонувати такі визначення досліджуваних нами понять:

1. *Норма права* – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від держави чи громадянського суспільства; його реалізація гарантована можливістю застосування державного примусу.

2. *Правова норма* – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює справедливий з точки зору домінуючої частини населення регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від держави чи громадянського суспільства; його реалізація гарантована можливістю застосування державного примусу.

3. *Юридична норма* – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини і походить від судового органу; його реалізація гарантована можливістю застосування державного примусу.

Бібліографічні посилання

1. *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2 т. – М., 1982. – Т. II.
2. Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. спеціальностей ВНЗ / М.В. Цвік, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків, 2009.
3. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – 2-е изд. – М., 2001.
4. *Морозова Л.А.* Теория государства и права: Учеб. – М., 2002.
5. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2-х тт. / Под ред. проф. М.Н. Марченко. – М., 1998. – Т. 2: Теория права.
6. *Петровий С.І.* Сучасне праворозуміння як наукова основа дослідження законності // Держава і право: Зб. наук. праць. – 2001. – С. 38-47.
7. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. – 5-те вид., зі змінами. – К., 2001.
8. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс): Учеб. – Харьков, 2005.
9. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002.
10. Теория государства и права: Учеб. / Под ред. В.К. Бабаева. – М., 2002.
11. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2006.

Надійшла до редакції 07.02.2012